

Հոգեկան խանգարումներ տեղի կ'ունենան, վասն զի բնաւ կարեւորութիւն չի տրուիր ըզնդէ առողջապահութեան. աս երկուքին մէջ եղած սերտ յարաբերութեան գիտակցութիւնը՝ պէտք է որ քան զոր իւր սահմանն ընդարձակել եւ ժողովրդական ամէն խաւերու մէջ տարածուիլ, որպէս զի մարդկութիւնը նաեւ Հոգեբանական տեսակետով բարեփոխուի։ Սակայն ցաւայն այն է, որ այսօր ստուար մեծամասնութիւն մը, նաեւ գիտնական գասակարգէն շատերը, գոյցն ծանօթութիւն մ'իսկ չունին Հոգեկան խանգարումներու մասին։ Եւ շատ մը բժիշկներ ալ տակաւին կը կարծեն թէ հիւանդ մը Հոգեկան հիւանդութեամբ վարակեալ հրատա-րակուելու համար, հոգեբանական ամէն վիճակ-ներով խանգարած պէտք է ըլլալ։

Քանի որ խելագարութիւնը, կ'ըսէ ամերիկացի բժիշկն Տր. Ֆիլիսըն, ուրիշ հիւանդութեանց պէս արտաքին պատճառներէ կը ծնանի, անոր սկզբնաւորութիւնը ժամանակին ճանչնալ կարենալ շատ կարեւոր է. բայց միանգամ ճանչնալէն ետքը՝ պէտք է անյապաղ դարման տանիլ, ինչպէս ուրիշ ամէն հիւանդութիւններու կը տանինք, մանաւանդ թէ ասոր ի՞նչ աւելի։ Եթէ Տնարուոր ըլլար խելագարութիւնը ժամանակին եւ անվերջ կերպով գուշակել, եւ պարտուպատշաճ գեղմ մատուցանել, յիմարութեան հանձնելու ժամանակ չէր ունենար, այլ յարմատուստ կը խափանուէր եւ ասով անհնարին աղէտ մը բարձուած կ'ըլլար թէ անհատի եւ թէ ընկերութեան վնասէն։

Հոս լսելի պիտի ընէ իր հզոր ձայնը՝ ըզնդէ առողջապահութիւնը. — ըզնդէն հանգիտութեամբ է. հանգիտ մը, որ զուգուած ըլլայ մարմնի կանոնաւոր եւ չափաւոր շարժման հետ. ուսեւէ՝ կարգուկանոնով, շնչել մաքուր օդ եւ երբեմն երբեմն միտքը զբօսցընել եւ ցրել վայելուչ ընկերութեանց մէջ։ Փորի խանգարմանց, ըզնդեաց անգործութեան, թիւէ կան, պէտք է վաղընդգոյնել առջեւն առնուլ, վասն զի շատ անգամ ըզնդէ ծանրապէս վտանգուեալն վերջնական արմատք առ հիւանդութիւններու մէջ փնտաւելու է. վասն զի ասոնք՝ մարմնիցն մէջ ապականագործ հիւթեր կը գոյացընեն, որոնք թաշաւար կաղերու նման գէպի վեր ելելով կը փնտցընեն ըզնդէ գործարանը։

Ըզնդը չափազանց հոգեկաններէ յառաջացած են սեւամաղդութեան բազմադիւր երեւոյթներ, որոնց շնչը նպատամատուց չեն եղած նաեւ մարմնից եւ աղետաց անգործութիւնը։

Առ հատարակ ամէն մարդ իր մէջ յիմարութեան սերմը կը կրէ, կ'ըսէր նշանաւոր բժիշկ մը, թէ պէտ սաղմնային վիճակի մէջ։ Կարելի չունին ընկնել ուրեմն զայն խղիւղելու։ Անոր համար ամէն բանէ առաջ ձեռք առնուլ պէտք է առողջապահական կանոնները ընդհանրապէս եւ ըզնդի խնամքը մասնաւորաբար, եւ գարձեալ անհրաժեշտ է զգուշանալ ամէն կերպով ըզնդէն փնտաւել, չափաւորել գոգուի միջոցները եւ ասլ ըզնդին կաղու-րուեալ կարեւոր ժամանակը, բացարձակապէս հանգիտ ու հանգարտ վիճակի մը մէջ պահելով մեր եռութեան ամենակարեւոր գործարաններէն մին։

յ

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՍՏԵՄԳՈԼԻՑ ՊՈՑԽՈՒԹԵՆԸ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԷԼԷԳԻՒ ՔԷՆՕՐԻՐԻՐԺԵՆԸ

Ծանօթագրութիւններս, զորս կը ներկայացնեմ, կը վերաբերին՝ ինչպէս «ԶԵՂՈՑ-ՑԻՍ», մէջ յայտնած եմ արդէն, Երեմիա Զէլէպիի աշխատութեան այն կէտերուն, որոնք աւելի չայ ազգային կեանքի հետ կապ ունին, եւ կամ՝ մաս կը կազմեն Կ.Պոլսոյ Հայութեան հին պատմութեան։

Այս ծանօթագրութիւններուս մէջ փոյթ ունեցած եմ, Երեմիայի աւանդած տեղեկութիւնները՝ որոնք կարծ են եւ համառօտ, իմովսնն աւելի ընդլայնել ու լուսարարել. գիմելով միշտ վաւերական աղբիւրներու, ինչպէս գործն ինքնին ցոյց կու տայ։

Իսպալ զլուխներու բաժնած եմ ծանօթագրութիւններս, անոնք ամէն մէկին սկիզբը նշանաւելով թիւը տողին, որ կու տայ նիւթը ծանօթագրութեան։

Հարկ է սակայն ճաննալ նախ Զեռագիրը, որ ծառայեց այս Հրատարակութեան։

ՁԵՂԱԳՐԻՆԸ

Ստամբուլի Պատմութիւնը, զանազան գրութիւններէ առաջ զետեղուած է սկիզբն Հատորի մը, որ աւելի կը նմանի տետրակի մը։ Սեպհական է ինչ այն. բաւականի հաստ է, բաղկացեալ ըլլալով 185 թերթերէ, որոնց առաջին 47 հատը 92 էջերով կը գրաւեն Ստամբուլի Պատմութիւնը, իսկ մնացեալները այլեւայլ նիւթեր, այլեւայլ հեղինակներէ գրուած, որոնց մասին կը խօսիմ ծանօթագրութեանց վերջը։

Կենտրոնին է՝ 21×15,5 հրդ., եւ թանձրութիւնը 3 հրդ. լուս կազմուած է, ունի սեւ կաշեայ երկու կողք. առաջին կողքին արտաքին էջին կեդրոնը դրոշմաւորուած է շատ փոքրիկ պատկեր մը Ս. Ծնունդի, ասոր չորս դիւս ալ քառաթեւ մէկ մէկ հրեշտակ. երկրորդ կողքին դրսի էջին վրայ՝ ճիշդ մէջտեղը, յաշնութիւն մը, եւ չորս կողմը քառաթեւեալ մէկ մէկ հրեշտակ։

Հանգամանքն այլեւ է. թուղթը բամբակեայ հաստիկ բայց ողորկ. գիրը նոսր, երկրէն, մաքուր եւ վերծանելի։ Ամէն մէկ

Պուռնին, ուր այն ատենի կայսերական պալատը ցոյց տալէ յետոյ մատակայ ուրիշ շէնքերու վրայ ակնարկ մը նետելով՝ կ'անցնի Պահճէքաբու եւ Ալվանսարայ։ Տոս կը թողու նաւակը եւ ձի հեծնալով իր հիւրը կ'առաջնորդէ մինչեւ Պալլըքը, կը տանի Հայոց գերեզմանատունը, մի առ մի ցոյց կու տայ Տոս թաղուած երեւելի անձերու շիրիմները, Հոգեոց մը ըսել կու տայ անոնց վրայ եւ յետոյ կը բերէ զինքը Պալլաթ եւ Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին, անկէ կը տանի Էյուսկ՝ նկարագրելով ճամբուն վրայ գտնուած պատմական շէնքերն ու մզկիթները եւ Էյուսկ Սուլթանի աւանդալէպերը։ Վանքին Ոսկեղիւրը կ'ըլլեն Բէհադախանէ, կը գնան Հասքէօյ, ման գալով կը հասնին Թերսիսանէ։ կը դիտեն նաւարանն իր բոլոր մանրամասնութիւններով. կ'երթան Դասրսքաշա, Ազապ Դաքու, Ղալաթիա, եւ կը բարձրանան Բերա. արագ պտոյտ մը հոս եւ ակնարկ մը օտարագգի դեսպանատուններուն, յետոյ այցելութիւն մը Բանկալթի Հայոց գերեզմանատունը։ Վիճնան դարձեալ Ղալաթիա, ուր Ս. Լուսաւորիշ Եկեղեցին հասնի Գիպիէ վերջ կ'երթան Թօփիսանէ, ուրկէ դարձեալ նաւակի մէջ բազմելով՝ երկուքը մէկէն կը սկսին քերել Վոսփորի Եւրոպական փողոցն ի վեր։ Այս գնացքին մէջ Երեմիա կը նկարագրէ ճամբուն վրայ գտնուած բոլոր գիւղերը, պարտէզներն եւ ապարանքները մինչեւ Սարը-Սար եւ Բուսնիլ Ֆէնէր պողոտան՝ Սեւ ծովու բերանը, ուր հասնելով, ցամաք կ'ելան ու կ'երթան բարձունքի մը վրայ եղած Յոյն Մենաստանը։ հոս պահ մը հանգիստ առնելէ վերջ, կ'իջնան Եւսուր նստելով կ'անցնին Վոսփորի Վափական եղբրքը։ Դարձեալ մի առ մի ցոյց կու տայ այս կողմի գիւղերը, դասաստանները, նկարագրել բուրաստաններն եւ պալատները, սկսելով Պէյզօզէն մինչեւ իւսկիւտար եւ Դաստըքօյ ուրկէ անդին Փէնէր Պահճէսին ալ ելթալով՝ հոնկէ հեռուէն դիտել կու տայ իշխանաց կղզիները, Պրուսայի լեռները, եւ հուսկ ապա իր հիւրը կը բերէ նորէն Կ. Պոլիս։

Երեմիա շէլէպի իր աշխատութեան եօթը Գլուխները միայն կը նուիրէ այս նկարագրական պտոյտին, որ թեւեւ Կ. Պոլսոյ կատարեալ Տեղագրութիւնը չի պարունակեր, բայց է անոր արագատիպ մէկ համայնապատկերը։

Ութերորդ Գլուխին մէջ ինքն իսկ կը խոստովանի արդէն իր գործին ամբողջական չլըլալը եւ իր նկարագրութիւններուն շարքէն

գուրս թողած կէտերը մի առ մի յիշատակելով, ներողութիւն կը խնդրէ իր թերութիւններուն համար, ու իր երկը կ'առաքէ առ Վարդան Մեծ Բաբունին, հայցելով անոր ազօթքն ու մաղթանքը։

Իր ամբողջ պտոյտն Երեմիա կը համեմտէ գեղեցիկ ու հաճոյական նկարագրութիւններով եւ տեղ տեղ ալ զբօսեցուցիչ մանրամասնութիւններով, որոնցմով իր աշխատութիւնը վերին աստիճանի շահական կ'ընէ։

Մեծ սիրով կը տանի, որ իւր վաստակը սիրելի ընծայէ Տէր Վարդան վարդապետին, եւ արգարեւ կը յաջողի իսկ. բայց կ'երեւի թէ այս մասին չ'ներ բամբաստողներ եւ նախանշողներ ալ պակաս չ'են ըլլար, որ տեղ մը կ'ըսէ՝

«Տեսողք զայս՝ զիս ծաղր առնեն՝
թէ ընդէր կասի յաշխատման.
Ձծանօթս մեր մեզ պատմես՝
տխմարից չունինք պատասխան։»¹

Եւ ուրիշ տեղ մ'ալ՝

«Բանգի զարիւն անց յայտնի՝
մխանաց նախանձըն միւլութեան.
Պատճառ մի զընէ խուզէ՝
անարգի՝ Լարճամարութեան։»²

Իւր նախանձօրդներուն կարեւորութիւն չի տար սակայն Երեմիա, ինքն ալ զանոնք կը ծաղրէ, տխմար անունը կու տայ անոնց, եւ գոհ կ'ըլլայ որ գիտունները միայն հասկնան իր գրածը, ինչպէս կ'ըսէ ինքը՝

«Բաւ է գիտնոց իմաստնոց՝
զվերոյզընալս որ թէ իմանան։»³

Գիտուններն իմաստուններ եղած են հարկաւ ատենօք, որ կարգացած են իւր աշխատութիւնը, եւ գնահատած իսկ զայն։ Անոնցմէ շատ հիններէ չ'ենք գիտեր, բայց վերջին դարու մէջ կը ճանչնանք գօնէ Չամչեան Է. Միքայէլ եւ Է. Ղուկաս Վ. Խնձիճեան, որոնք իրենց պատմական հրատարակութեանց մէջ մեծապէս օգտուած կ'երեւին Երեմիա շէլէպիէն։ Աւելորդ թող չի համարուի՝ միջանկեալ կերպիւ հոս յիշել թէ Է. Ղ. Խնձիճեան բազմարգիւն Վենետիկեան Միթիթարեանը, իւր Ամարանոց Բիւզանդեան անուն 1794ին հրատարակած

¹ Յեւ Ա. Գլուխ, 13րդ առջ.

² Յեւ Ը. Գլուխ, 154րդ առջ.

³ Յեւ Ը. Գլուխ, 156րդ.

Կ. Պողոսյ նեղուցին նկարագրութիւնը, զոր գրաբառ ոտանաւոր գրած է, կատարելապէս կերտած է հետեւողութեամբ Երեմիա 2էլէպիի Ստամպուլի Պատմութեան:

* * *

Քովս եղած Չեռագիրն, ցաւ է ինձ ըսել՝ որ չէ Երեմիա 2էլէպիի իսկական շարագրածը՝ իմ ունեցածս ընդօրինակութիւն մըն է, այսու հանգերձ ոչ նուազ թանկ ընդօրինակութիւն մը ըստ իս, որովհետեւ անոր Գրիշն է՝ Երեմիայի կրտսեր եղբայրը, Տէր Կոմիտաս Քէօմիւրճեան, մեծանուն Աւագ Քահանայն նահատակ:

Ընդ օրինակութիւն մ'ըլլալուն համար լի է այն սխալ բառերով ու ասութիւններով, որոնք ճարեւա չեն կրնար Երեմիայի վերագրելի ըլլալ:

1697ին է, որ Տէր Կոմիտաս կ'ընդօրինակէ իւր Հարազատին այս երկասիրութիւնը, ինչպէս կը յայտնէ նա իւր իսկ մասնեցեայ գրողմած, իւր իսկ հատիկ հատիկ գիրովն արձանագրած Յիշատակարանով, որ Չեռագիրն աւարտական վեց տողերը կը յօրինէ: Ահաւասիկ այն՝

“Պատմութիւնս ի ստամպուլու
էրեց յեղծօրէս երգեցան.
Ուրոյ անունն յորընդիւր՝
Երեմիայ 2էլէպի քեօմիւրճեան:
Բայց նայողնիս որ գրեցաւ
կրտսերէ յեղծօրէ նորայն.
Պիտակ կումիտաս էրեց՝
ստորադասն նոյնոյ քեօմիւրճեան.
Զմիժի թուականիս հայոց՝
դու հաշուեալ եւ լիւր բաւական.
Զուարճացիր յիգքօսանս նագելի
նղբայր պատուական:”,

Հինգերորդ տողին առաջին բառն “ԶՄԻ-ՋԻ” կը ներկայացնէ հայկական թուականը, եւ է այն՝ $2 + 10 + 1 + 2 + 1$ ($6 + 200 + 20 + 900 + 1$) = 1146, որ կը համապատասխանէ Քրիստոսի ($1146 + 551$) = 1697 թուին:

Դժուար չէ մեզ արդ ընդունիլ, թէ Չեռագիրս պարունակող տետրակը, պարապ ծախու առած կամ պատրաստել տուած է Տէր Կոմիտաս Քահանայ Քէօմիւրճեան, որպէս զի մէջը իր եղծօրն երկասիրութիւններն ընդօրինակէ հետգհետէ, յաւերժացնելու համար

թերեւս յիշատակն տնոր, որ յաւերժանապէս կը բաժնուէր իրմէն 1695ին. բայց հաղիւ թէ ժամանակ կ'ունենայ Ստամպուլի Պատմութիւնն արտագրելու, ալ չի կարողանար շարունակել, զի՝ ինչպէս գիտենք, 1697էն վերջն է որ ենթակայ կ'ըլլայ խեղճը, սոսկալի աղէտներու տեղատարափի, որ վերջ ի վերջոյ անիրաւ գլխատութեան իսկ զ մասնէին զինքն 1707ին:

Չեմ կրնար գիտնալ թէ Չեռագիրս Տէր Կոմիտասի նահատակութենէն յետոյ որոնց սեպհականութիւն եղած է, եւ թէ 203 տարիներու երկար ընթացքին մէջ ո՞ր տեղուանք ճամբորդած է. սաչափը միայն յայտնի է, թէ ժամանակ մը վերաբերած ըլլալու է այն Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան վարժապետին, եւ ժամանակ մըն ալ Փէշտըմալճեան Գրիգոր Պատուելիին, որովհետեւ՝ Տէր Կոմիտասի ընդօրինակութենէն անմիջապէս յետոյ հատորին մէջ կը գտնուի՝ առաջինին մէկ քանի գրութիւնները 1774—1793 թուականաւ, եւ երկրորդին մէկ երկու ոտանաւորներն 1812ին գրուած, որոնց մասին՝ տեսնել ծանօթագրութիւններուս վախճանը:

Թանկագին յիշատակներով կրկնապէս եւ եռապապէս յարգի, հազուագիւտ Չեռագիր մըն է ուրեմն ունեցածս: Ստամպուլի Պատմութիւնը ոչ միայն տաղանդաւոր Հայ միտքի մը ծնունդն է չքնաղ, այլ եւ՝ անմահանուն Հայ Քահանայի մըն ալ ձեռակերտը, անոր նուիրական մէկ սեպհականութիւնը, զոր բախտն ունիմ ժառանգելու, իմ արդար վաստակովս:

17րդ դարու Ազգ. պատմութեան աւմէնէն երեւելի երկու նշանաւոր դէմքերու յուշարձանն է այն եւ գրահիւս դամբանը, որուն մէն մի տողերուն մէջ, այնպէս ինձ կը թուի, թէ ԵՐԵՄԻԱ 2ԷԼԷՊԻ ԵՒ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ, այդ երկու սիրանունը եղբայրները, գիրկընդխառն կ'ապրին այսօր, ապագայի յարգանքը միշտ ինկրելով:

Կարժէ որ առանձինն գիտենք պահ մը այդ երկու ԵՂԲԵՐՅԵՐԸ:

ՏՕՔԹ. ՎԱՐԱՄ Թ. ԹՈՐԳՈՒՄԵՆՆ

(ՀԳՐԱՆԻՔԷԼ):

